

**БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКІЯ ПАГАДНЕННІ 1944-1945 ГГ.
ЯК НАРМАТЫУНА-ПРАВОВАЯ БАЗА ПЕРАСЯЛЕННЯ НАСЕЛЬНІЦТВА
ПАМІЖ ПОЛЬШЧАЙ І БССР**

А. Вялікі, БДПУ (Мінск)

Вызваленне Беларусі ў ліпені 1944 г. дазволіла прыступіць не толькі, для наладжвання мірнага жыцця, але і пачаць пачатак міжнароднай дзейнасці БССР. Такую магчымасць даваў рэспубліцы закон аб прадастаўленні саюзнай рэспубліцы паўнамоцтваў у галіне міжнароднай дзейнасці, які быў прыняты ВС СССР 1 лютага 1944 г. Сесія ВС БССР (сакавік 1944 г.) замацавала ў Канстытуцыі БССР права ўступаць у непасрэдныя зносіны з замежнымі краінамі, заключаць з імі пагадненні, абменьвацца консульскімі прадастаўніцтвамі і прыняла закон аб стварэнні наркамата замежных спраў БССР (НКЗС).

Першымі міжнароднымі актамі, якія заключыў урад БССР з замежнай краінай пасля прадастаўлення ёй такога права стала падпісанне ў верасні 1944 г. пагаднення паміж урадам БССР і Польскім камітэтам нацыянальнага вызвалення (ПКНВ) аб добраахвотна абмене насельніцтвам, а ў лістападзе 1945 г. дадатковага пратакола да гэтага пагаднення.

Неабходнасць падпісання беларуска-польскага пагаднення да 9 верасня 1944 г. была выклікана ўстанавленнем новай саветска-польскай мяжы, а таксама жаданнем беларускага і польскага кіраўніцтва зрабіць насельніцтва абедзвюх краін больш этнічна аднародным [1, С.197-198]. Пагадненне прадастаўляла магчымасць палякам, якія пражывалі ў заходніх абласцях Беларусі добраахвотна выехаць у Польшчу, а беларусам Беласточчыны, якая адыйшла да Польшчы, выехаць у БССР.

Напачатку верасня 1944 г. урад Беларусі распачаў перамовы з ПКНВ аб умовах перасялення насельніцтва. У выніку гэтых перамоваў 9 верасня 1944 г. у Любліне было падпісана пагадненне аб эвакуацыі польскіх грамадзян з тэрыторыі БССР у Польшчу і беларускага насельніцтва з тэрыторыі Польшчы ў Беларусь [1, С.197-198].

Аднак пры падпісанні пагаднення беларускі бок дапусціў значныя пралікі. Так, значнай памылкай беларускага ўрада і НКЗС з'явілася вызначэнне даты заканчэння перасялення. Урад БССР планавалі скончыць перасяленне да 1 лютага 1945 г. Аднак масавая рэгістрацыя палякаў на выезд у студзені-каравіку 1945 г. паказала, што ні польскія, ні беларускія ўлады не спрагназавалі, што сотні тысяч палякаў выкажуць намер перасяліцца ў Польшчу. У студзені 1945 г. стала відавочна, што ў вызначаны тэрмін (да 1 лютага 1945 г.) не ўдасца зарэгістраваць і перасяліць у Польшчу ўсіх жадаючых. Адным з першых, хто зразумеў гэта быў Галоўны ўпаўнаважаны СНК БССР у Польшчы І.Варшэня. Яшчэ ў снежні 1944 г. у запіску, накіраванай наркаму замежных спраў БССР К.Кісялёву ён адзначаў, што: "Улічваючы, што да 1 лютага 1945 г. перавезці ўсе зарэгістраваныя беларускія, рускія, украінскія гаспадаркі немагчыма, таму неабходна распачаць перамовы з польскім урадам аб прадоўжэнні тэрміна пагаднення да 15 красавіка 1945 г." [2, л.73]. Пазней, 8 студзеня 1945 г., ён зноў накіроўвае К.Кісялёву ліст, у якім больш катэгарычна сцвярджае аб немагчымасці перасялення насельніцтва ў адзначаны ў пагадненні тэрмін і просіць К.Кісялёва хадайнічаць перад урадам БССР аб прадаўжэнні гэтага тэрміна да 15 красавіка 1945 г. [3, л. л.16].

Іншага кшталту праблемы меў і польскі бок. Так, Генеральны ўпаўнаважаны масовага ўрада Польшчы В.Вольскі накіраваў 23 студзеня 1945 г. Галоўнаму ўпаўнаважанаму Польшчы ў Беларусі С.Вішнеўскай ліст, у якім паведамляў, што ў студзені 1945 г. няма ніякай магчымасці прыняць у Польшчы перасяленцаў з Беларусі. Ён прасіў С.Вішнеўскую не накіроўваць людзей у Польшчу, а наадварот "за ўсялякі кошт затрымаць гэтую хвалю" (мелася на ўвазе хваля перасяленцаў - А.В.) [4, л.10].

Улічваючы склаўшыся сітуацыю 26 студзеня 1945 г. Старшыня СМ Польшчы Э.Асубка-Мараўскі накіраваў Старшыні СНК БССР П.Панамарэнку Ноту, у якой выказвалася жаданне прадоўжыць тэрмін перасялення да 1 мая 1945 г. [5, л. 67]. Беларускі бок разглядаўшы Ноту і ўлічыўшы жаданне польскага ўрада накіраваў 19 лютага 1945 г. ліст на імя Э.Асубкі-Мараўскага, ў якім паведамлялася аб згодзе "прадоўжыць да 1 мая 1945 г. эвакуацыю беларускага насельніцтва з тэрыторыі Польшчы і польскіх грамадзян з тэрыторыі БССР" [5, л.69].

Аналізуючы перапіску П.Панамарэнкі і Э.Асубкі-Мараўскага неабходна ўсведамляць, што без дазволу ўрада СССР урад Беларусі не мог самастойна прыняць такое рашэнне. Гэтага пацвярджае ліст наркама замежных спраў БССР К.Кісялёва, які ён накіраваў 11 студзеня 1945 г. В.Молатаву. У ім ён прасіў урад СССР "разглядаць і прыняць адпаведнае рашэнне па пытанню дадатковага пагаднення паміж урадамі БССР і ПКНВ аб эвакуацыі беларускага насельніцтва з тэрыторыі Польшчы і польскіх грамадзян з тэрыторыі БССР". [5, л.1]. Толькі атрымаўшы дазвол Цэнтра ўрад Беларусі даў палякам згоду на яго прадоўжэнне.

Адзначым, што і да 1 мая 1945 г. не ўдалося перасяліць усіх жадаючых як з Польшчы ў Беларусь, так і з БССР у Польшчу. Улічваючы гэта ўрад Польшчы прапанаваў ураду БССР "правесці абмен думкамі па гэтым пытанню паміж Беларускім і Польскім ўрадам" [5, л.148]. Была дасягнута дамоўленасць аб сустрэчы ў Варшаве ўрадавых дэлегацый і абмеркавання усіх пытанняў звязаных з прадоўжэннем тэрміна перасялення. 24 лістапада 1945 г. у Варшаве адбыліся беларуска-польскія перамовы, ў якіх з польскага боку прымалі ўдзел віцэ-міністр, Генеральны ўпаўнаважаны польскага ўрада па справах рэпатрыяцыі А.Вольскі і Галоўны ўпаўнаважаны польскага ўрада па справах эвакуацыі С. Вішнеўская [5, л.119].

Асноўнымі пытаннямі, якія вылучыў польскі бок, з'яўляліся наступныя: прадоўжэнне тэрміна рэгістрацыі да 31 студзеня 1946 г., стварэнне спрыяльных умоў для ад'езду тых, хто ўжо зарэгістраваўся; дазвол на перасяленне ў Польшчу татар і караімаў, якія раней з'яўляліся грамадзянамі Польшчы.

Перамовы ішлі даволі цяжка, асабліва спрэчнымі з'яўляліся першае і трэцяе пытанні. Польская дэлегацыя настаівала на прадоўжэнні тэрміну рэгістрацыі да 31 студзеня 1946 г., матывуя гэтае тым, што ў сувязі з пазіцім падпісаннем дадатковага Пратакола немагчыма будзе забяспечыць рэгістрацыю ўсіх жадаючых. Беларускі бок наадварот заняў жорсткую пазіцыю і настаяў, каб рэгістрацыя была працягнута толькі да 15 студзеня 1946 г., што і было зафіксавана ў дадатковым пратаколе [5, л.120]. Жорсткая пазіцыя

беларускай дэлегацыі абумоўлівалася тым, што 11 лістапада 1945 г. быў падпісаны дадатковы пратакол паміж урадамі СССР і Часовым урадам нацыянальнага адзінства Польшчы аб працягу тэрміну рэгістрацыі толькі да 15 студзеня 1946 г. і беларускі ўрад, ведаючы аб гэтым, не мог выйсці за яго межы [6, С. 592].

Беларуская дэлегацыя адхіліла патрабаванні польскага боку, аб безперашкодным выездзе ў Польшчу татар і караімаў як не маючыя дачынення да дадатковага беларуска-польскага Пратакола. Цяжкасці выклікала абмеркаванне пытання аб рабоце прадстаўніцтва СНК БССР у Лодзі. У сувязі з тым, што яно пачало працаваць без згоды з польскім бокам, палякі выказалі рашучы пратэст супраць яго працы і патрабавалі яго закрыцця. Беларуская дэлегацыя, ўлічваючы абгрунтаванае патрабаванне палякаў, пагадзілася з ім. Астатнія пытанні былі вырашаны па аб'юднай згодзе і 25 лістапада 1945 г. Старшыня Савета Міністраў Польшчы Э.Асубка-Мараўскі і намеснік Старшыні СНК БССР А.Шаўроў падпісалі дадатковы Пратакол аб працягу тэрміну перасялення да 15 чэрвеня 1946 г. [7, л.49].

Адзначым, што беларуская дэлегацыя дамаглася змянення шэрагу артыкулаў Пагаднення ад 9 верасня 1944 г., якія не адпавядалі дзяржаўным інтарэсам Беларусі. Найбольш істотныя змяненні перацярпеў артыкул 5, які тычыўся перавозкі насельніцтва. Гэты артыкул у вераснёўскім Пагадненні значыў, што "Перавозку эвакуіраваных з тэрыторыі Польшчы ў Беларускую ССР і з тэрыторыі Беларускай ССР бярэ на сябе Урад Беларускай ССР, па магчымасці, выдзяляючы транспартныя сродкі" [8, л.17]. Таму, падпісваючы 25 лістапада 1945 г. дадатковы Пратакол беларуская дэлегацыя дамаглася каб артыкул 5 быў запісаны зусім ў іншай рэдакцыі. У ім пазначалася, што "Дамаўляючыся бакі забяспечваюць, па магчымасці, ўсіх эвакуіруемых транспартам, кожны на сваёй тэрыторыі" [9, л.22]. Як бачна, гэты пункт Пагаднення працягнёў істотныя змяненні на карысць Беларусі.

Вельмі істотным для беларускага боку было ўнясенне ў дадатковы Пратакол спецыяльнага артыкула, які абавязваў урад Польшчы забяспечыць ахову прадстаўнікоў СНК БССР па перасяленню і беларусаў, якія перасяляліся ў БССР ад нападаў польскага падполля. Нагадаем, што ў Пагадненні ад 9 верасня 1944 г. такога артыкула ўвогуле не было. У ім ад польскага ўраду патрабавалася "Стварыць спрыяльныя ўмовы для працы ўпаўнаважаных Беларускага Ураду на польскай тэрыторыі па рэгістрацыі беларусаў, якія жадаюць выехаць у Беларусь з Польшчы, забяспечыць аховай асабістасцю і безапэчнасцю як апарата ўпаўнаважаных, так і эвакуіруемага насельніцтва ў Беларусь і насельніцтва, якое эвакуіруецца ў Польшчу" [10, л.19].

Адзначым, што стаўленне беларускага кіраўніцтва да праблемы падполля і яго ахвяр адлічаліся непаслядоўнасцю. З аднаго боку, яно не магло не рэагаваць на факты забойстваў, грабежу, гвалту як перасяленцаў, так і ўпаўнаважаных СНК БССР. З другога – значна занізіла якасць чалавечыя, так і матэрыяльныя страты панесеныя беларусамі. Так, у дакладнай запісцы К.Кісялёва, накіраванай у маі 1947 г. загадчыку 4 Еўрапейскім аддзелам МЗС СССР А.Аляксандраву паведамлялася, што пад час перасялення 5 ўпаўнаважаных СНК БССР былі забіты, два паранены, а 283 гаспадаркі на шляху ў БССР былі абрабаваны. У сувязі з гэтым урад БССР патрабаваў ад ўраду Польшчы кампенсаваць страты абрабаваным у памеры 10 млн. рублёў. Сем'ям забітых ўпаўнаважаных Польскі ўрад павінен быў сплаціць грашовую кампенсацыю і выплачваць пенсіі за страту кармільца [11, л.27].

Аднак аналіз вынікавага пратакола, падпісанага беларускім і польскім бакамі аб сканчэнні тэрміну перасялення (май 1947 г.) не ўтрымлівае пунктаў аб матэрыяльнай кампенсацыі з боку Польшчы за страты, панесеныя перасяленцамі і ўпаўнаважанымі СНК БССР пад час перасялення. Не зразумелым з'яўляецца і той факт, чаму К.Кісялёў так занізіў колькасць абрабаваных і загінутых беларусаў. Ён, як Міністр МЗС БССР, ведаў, што за ўвесь перыяд перасялення было забіта 8 і паранена 16 ўпаўнаважаных СНК БССР па перасяленню. Да таго ж, ахвярамі падполля і бандыцкіх групак стала звыш 500 беларусаў, якія зарэгістраваліся на выезд у БССР.

Снежань 1946 г. падвёў рысу пад двума гадамі працы па перасяленню. Так, 13 мая 1947 г. на сумеснам пасяджэнні Упаўнаважаных польскага ўрада па справах эвакуацыі і Галоўнага прадстаўніка СМ БССР па эвакуацыі быў падпісаны выніковы Пратакол аб сканчэнні перасялення. У §1 Пратакола адзначалася, што "эвакуацыя польскіх грамадзян з тэрыторыі заходніх абласцей Беларускай ССР ў Польшчу пачатая 15 верасня 1944 г. поўнаасцю скончана 31 снежня 1946 г. Уся праца па перасяленню польскіх грамадзян праводзілася ў строгай адпаведнасці з умовамі і канкрэтнымі патрабаваннямі адзначанага Пагаднення і дадатковага Пратакола ад 25 лістапада 1945 г. "Аб прадоўжанні тэрміна эвакуацыі да 15 чэрвеня 1946 г.", а таксама дазволу ўрада Беларускай ССР прадоўжыць эвакуацыю да 1 студзеня 1947 г."

Аналіз пратакола выклікае шэраг пытанняў, на якія даволі складана адказаць. Па-першае, існуе істотная разніца ў лічбах прыведзеных у §1 Пратакола і выніковых лічбах, прадстаўленых у СМ БССР Галоўным прадстаўніцтвам па эвакуацыі. Так, у Пратаколе пазначана, што вусных і пісьмовых заяў на перасяленне паступіла ад 146 808 гаспадарак, у якіх налічвалася 499 648 чалавек. У той жа час, па дадзеных Галоўнага прадстаўніцтва СМ БССР па стану на 10 чэрвеня 1946 г. зарэгістравалася 156 494 гаспадарак агульнай колькасцю 535 284 грамадзяніна. Аднак, калі ў гэты лік уключыць яшчэ 7 630 чалавек, якія зарэгістраваліся на выезд і выехалі з 15 чэрвеня па 31 снежня 1946 г., то агульная лічба зарэгістраваных складае 542 914 чалавек. Такім чынам, розніца ў лічбах зарэгістраваных на выезд складае 43 266 чалавек. У той жа час колькасць пераехаўшых на сталае месца жыхарства ў Польшчу як у Пратаколе, так і ў дадзеных Галоўнага прадстаўніцтва поўнаасцю супадае - 238 782 грамадзяніна назаўсёды пакінулі Беларусь. Такім чынам, пытанне чаму і хто "згубіў" з ліку зарэгістраваных болей як за 40 тыс. чалавек застаецца адкрытым.

Па-другое, існуе значная разніца ў абагульняючых лічбах прыведзеных у афіцыйных беларускіх дакументах і лічбах, якія прыводзяць польскія гісторыкі. Напрыклад, Я.Чарнікевіч сцвярджае, што пад час перасялення 1944-1947 гг. у Польшчу пераехала 274 163 грамадзяніна [12, С.131]. Калі параўнаць гэтую лічбу з той, якая прыведзена ў выніковым Пратаколе, падпісаным С.Вішнеўскай і У.Царуком, то атрымаецца розніца ў 35 378 чалавек.

Неабходна адзначыць, што польскі бок паспрабаваў ініцыяваць перад беларусамі пытанне аб працягу перасялення і ў 1947 г. Так, на пачатку сакавіка 1947 г. Старшыня СМ Польшчы Ю.Цыранкевіч накіраваў намесніку міністра замежных спраў СССР Я.Вышынскаму ліст, у якім паведамляў, што польскі бок абмеркаваў пытанне аб працягу перасялення паміж Польшчай і БССР. Аднак МЗС СССР палічыла немэтазгодным працягваць перасяленне аб чым і паведаміла Ю.Цыранкевічу.

Такім чынам беларуска-польскае пагадненне ад 9 верасня 1944 г. і дадатковы пратакол ад 25 лістапада 1945 г. з'явіліся нарматыўна-прававой базай, і першымі міжнароднымі двухбаковымі пагадненнямі, якія заключыў урад Беларусі з замежнай краінай абмене насельніцтвам.

Літаратура і крыніцы

1. Снапкоўскі У. Савецка-польскія пагадненні аб абмене насельніцтвам 1944-1945 гг. // Энциклопедия истории Беларуси: / Гал. Рэд. Г.П.Пашкоў.-Мінск: Бел.энцыкл., 2001.-Т.6. Кн.1.
2. НАРБ, ф.7, воп.3, спр.1902. Звесткі і дакладныя запіскі аб перасяленні грамадзян з Польшчы ў Беларусь і з Беларусі ў Польшчу. 16 лістапада 1944 г. – 1 кастрычніка 1950 г.
3. НАРБ, ф.7, воп.3, спр.1905. Перапіска з раённымі ўпаўнаважанымі па эвакуацыі, спісы грамадзян польскай нацыянальнасці, якія прайшлі змешаную камісію. 30 снежня 1944 г. – 20 снежня снежня 1945 г.
4. НАРБ, ф.7, воп.3, спр.1916. Перапіска з Галоўным прадстаўніком і раённымі прадстаўнікамі аб перасяленні і рэпатрыяцыі. 21 студзеня 1945 г. – 24 лістапада 1945 г.
5. НАРБ, ф.788, воп.1, спр.10. Дакладныя запіскі і перапіска з урадам СССР і Польшчы аб ходзе эвакуацыі. 11 студзеня 1945 г. – 31 снежня 1945 г.
6. Документы и материалы по истории советско-польских отношений: В 12 т. / Ред. коллегия И.А.Хренов, В.Т.Ковальский и др., М.: Наука, 1974. - Т. 8: январь 1944 г. - декабрь 1945 г. - 680 с.
7. НАРБ, ф.789, воп.1, спр.26. Інструкцыі СНК БССР і Галоўнага ўпаўнаважанага СНК БССР па эвакуацыі аб рабоце райупаўнаважаных на тэрыторыі Польшчы і планы рассялення эвакуіраваных з Польшчы ў БССР. 6 кастрычніка 1944- - 16 верасня 1945 г.
8. Архіў МЗС РБ, ф.907, воп.7, спр.112.
9. НАРБ, ф.788, воп.1, спр.24. Дакладныя запіскі аб выніках эвакуацыі насельніцтва. 10 ліпеня 1946 г. – 17 жніўня 1947 г.
10. НАРБ, ф.788, воп.1, спр.22. Пратаколы сумесных пасяджэнняў Галоўных прадстаўнікоў СМ БССР і ўпаўнаважаных Польскага ўрада па эвакуацыі і выніковыя дадзеныя аб колькасці эвакуіраваных грамадзян з Польшчы. 31 снежня 1946 г. 31 мая 1947 г.
11. НАРБ, ф.788, воп.1, спр.23. Дакладныя запіскі аб выніках эвакуацыі насельніцтва. 8 ліпеня 1946 г. - 15 кастрычніка 1946 г.
12. J.Czerniakiewicz Repatriacja ludności Polskiej z ZSRR 1944-1948. Warszawa: PWN. 1987.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ